

КУЛТУРНИ ГРАНИЦИ ИЛИ КУЛТУРНИ ХОРИЗОНТИ

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Институт по философия и социология, БАН

ema_marinova@abv.bg

CULTURAL BOUNDARIES OR CULTURAL HORIZONS

EMILIA V. MARINOVA

Institute of Philosophy and Sociology, BAS

Abstract

Applied ethics and development ethics as its branch offer original solutions for dealing with social and technological risks. These decisions do not ignore, exclude or manipulate ethical risks, but look for ways to regulate them through values. The autonomous moral subject is the pillar of this process.

Keywords: Applied ethics, ethical risks, aggression.

Един режисьор убедено твърдеше от синия екран, че филмите нямат никаква „вина“ за детското агресивно поведение. Според него киноизкуството няма възпитателни функции и не е отговорно за насилието сред децата. Киното не възпитава, то е отражение на *интелектуалното* кредо на своя създател.

Няма как да не се запитаме дали наистина киното, изкуството и медийната среда, а и културната среда като цяло, нямат отношение към морала на подрастващите и са стерилни откъм етически ангажменти. Дали наистина естетическата реалност е етически индиферентна, а културните форми са естетическо, интелектуално, но не и *етическо* пространство?

Заблуда ли е, че агресивното поведение при децата не трябва да се свързва с едни или други естетически образци, а е продиктувано от *природата* на субекта? Ако приемем, че детската агресия не е повлияна от културния фон, а е израз на реализирани генетични нагласи, то трябва да приемем *модела на „родения престъпник“*, който обезсмисля всякакви възпитателни усилия и разтоварва обществото и всеки нас от ред

отговорности. Не мога да се въздържа да напомня за пореден път едно изследване на Л. С. Виготски („Основни проблеми на дефектологията“, 1929), в което, в контекста на проблемите на развитието и възпитанието на деца, обременени от органичен дефект или заболяване, се дискутира природата на аморалното поведение в детската възраст.. Обществото се оказва безсилно да се справи със социалния проблем, назован „морална невменяемост“ (*moral insanity*), като гражданственост придобива разбирането за нейния „органичен“ характер. Счита се, че детето, принадлежащо към определен психопатичен тип, проявява грубост, небрежност и егоизъм. Интересите му са недоразвити и се ограничават в рамките на елементарните потребности. То е неинтелигентно и нечувствително. Това са чертите на *moral insanity*, които обричат индивида на асоциално поведение (Выготский, 1983, 151). Картината е позната, препратката към един известен психиатър – също.

Л. С. Виготски опонира на това виждане, като търси корените на моралните проблеми в културно-историческите пластове на детското развитие. „Морално дефектното дете – това не е дете с вроден органичен недостатък, а такова, което е изведено от социалното русло: причините за моралния дефект трябва да се търсят не в детето, а извън него – в социално-икономическите и културно-педагогическите условия, в които е расло и се е развивало то“ (Выготский, 1983, 150). Не физическото увреждане само по себе си предопределя моралните характеристики на индивида, а деформираността на социо-културната среда и непълноценността на социалните връзки, в условията на които детето се е формирало като личност. По-късно А. Н. Леонтиев дава известния пример с момчето, което куца и не може да се впише в общността на своите връстници. Децата играят, то – гледа. Другите спортуват, то – не може. Когато танцуват – то пак е настрана... В душата му се натрупва мъка, озлобление, недоверие... И тотално отсъствие на социален опит и морална чувствителност към другите (Леонтьев, 1977: 178).

Ако детската агресия е израз на човешката природа, както твърди нашият опонент, то действащите решения най-вероятно могат да бъдат открити чрез въздействия върху нея, а това делегира права към неврологическите, медицинските, биологическите и др. науки, които имат отношение към филогенетически по-древни пластове на човешката конституция. От една страна същата постановка е провокация за търсене на

социални решения и е в основата на идеята за „чистота на нацията“. Тази линия е проиграна исторически и тук няма да бъде коментирана. От друга страна сравнително „по-меки“ решения могат да бъдат потърсени в полето на *медицината*. Това е една алтернатива, която отдавна не е хипотетична, а е напълно реална. Вълшебното хапче за послушание не е мечта или научна фантастика (разбира се, ако послушанието може да се определи като етически идеал). То е практика, която отвоюва своята ниша в средата на миналия век дори у нас и която продължава да разширява територията си. Медикализацията на „хиперактивните деца“ се появява като „добро“ (и най-вече удобно) решение за обществото и за родителите, уморени от непрестанните бели на своите деца, от постоянната им раздразнителност и от тоталната им разсеяност. Колко лесно и простичко! И най-вече – с минимални възпитателни усилия. Детето си пие хапчетата – и няма проблеми. От трета страна има още „по-силни“ решения в същата насока, които, макар и да звучат утопично, се движат по ръба на възможното. Моделът за „природния характер на морала“ може да провокира намеса в „генетичния код“ на човека, но не по медицински, а по *етически* показания.

Вземаме тогава епруветките, подреждаме ги в стройни редици...светлина, температура.... (Хъксли, 1990). Всичко е описано, а при съвременното развитие на технологиите едва ли утре реализацията ще е невъзможна. И тогава любовта ще е само плътска наслада, а музиката – приятен фон.

В тази картина, обаче, има сериозен проблем със стойностното изкуство, на което нашият задочен опонент е радетел. Проблемът е, че за кино с интелектуален заряд, за творческо кредо в обрисуваната картина място няма. В нея киното е само „емоционано“. Така твърди Хъксли. Това не е недомислица или пропуск на автора, а специално търсен ефект.

И все пак – защо в проекта на О. Хъксли изкуството е смачкано до въздействащи на възприятието звукови, светлинни и цветови въздействия, защо в „емоционаното“ интелектът спи, а мисъл не тече, нещо повече – отсъствието им се гарантира с доза „сома“? Защо?

Може би защото, ако има мисъл, ако има идея, ако има кауза, ако има морал – емоционаното ще престане да е емоционано, а ще е познатото ни кино. Киноизкуство – с естетическа и интелектуална позиция на автора, с етическо присъствие, с морално

послание. И ако се върнем към началната постановка за етическите ангажименти на стойностното киноизкуство, ще трябва да признаем, че естетическото пространство е културно пространство, но също така и *етическо пространство*.

Културното въздействие има свои характеристики, които са важни за функционирането и за развитието на морала. От една страна влиянието на културната среда е цялостно, то има *комплексен* характер. От друга страна въздействието на културната среда *не се вмества в причинно-следствената логика*. В изложението напълно съзнателно използваме конструкциите „културна среда“, „културен контекст“ и др. Ако допуснем, че културните влияния еднозначно водят до личностни и социални резултати, то задачата на моралното и личностното формиране би се деформирала и изродила в посока на социалната манипулация.

В едно нашият уважаван опонент без съмнение е прав. Пряката причинно – следствена връзка между агресивните образци на поведение в изкуството и агресивното поведение на децата е пресилена, освен при единични случаи на тежко болни индивиди. Но това не означава, че агресията в изкуството няма въздействие върху поведението на децата. Въпросът е каква е моралната цена на това въздействие и как се осъществява то.

Елиминираме предположението, че киноизкуството и анимациите (самостоятелно или като част от компютърните игри) са носител единствено на интелектуално кредо на своя създател и нямат отношение към моралното формиране на подрастващите и се насочваме върху възможните последствия на агресивните модели върху морала на детето. Агресивните модели на поведение присъстват устойчиво в културната, а и в социалната среда. От една страна, с развитието на новите технологии и технологическия напредък те се мултиплицират като форма и като съдържание. От друга те имат висока социална и морална цена. От трета овладяването на тези, както и на други социални рискове е въпрос на устойчивото развитие на обществото.

Като начало ще разширим максимално питането, като пренесем вниманието си върху културата като рамка за киноизкуството, а и за всеки един културен носител на агресивните модели на поведение. Преносът е *от модела като носител на агресивни послания към модела като част от културната среда*.

Моралното развитие е културно развитие, то не може да се реализира извън културната среда. Моралът е достояние и фактор за културния напредък. Взаимните ангажименти на морала и културната среда са както *съдържателни, така и структурни* (Вж. по-подробно в Маринова, 2019: 221–223).

Моралът – неговото функциониране и развитие, е резултат от културни натрупвания и препрасча към културно-историческия пласт в развитието личността. Мисленето за моралното развитие в контекста на изграждането на личността като културно-исторически процес е изцяло в логиката на концепцията на Л. С. Виготски и на традицията на неговата школа, обединяваща от 30-те години на миналия век до сега плеяда ярки изследователи, сред които са А. Н. Леонтиев, А. Р. Лурия, Л. И. Божович, П. Я. Галперин, Б. В. Зейгарник, Д. Б. Елконин, С. Г. Якобсон и много други.

От психологическа гледна точка моралното развитие е възможно благодарение на качествени промени, които настъпват в структурата на психичните и социалните процеси. Тя се усложнява, като включва в себе си опосредстващи инстанции. Това израстване е в основата на разграничението, което Л. С. Виготски прави между „натуралния“ („естествен“) и „културно-историческия“ пластове на детската психика. В процеса на общуването и с усложняването на знаковите средства първоначалните елементарни психични функции (възприятие, памет, мислене) се усложняват, като възникват качествено нови психични структури (категориално възприятие, логическа памет, речево мислене). Детето усвоява културния опит, то овладява културните средства, които човечеството е развило и съхранило. Такива средства са езикът, математическите символи и др. Така например примитивните аритметични операции на дивака или малкото дете (които възприемат количеството непосредствено) се различават от броенето „на пръсти“ или преброяването „наум“ (Выготский, 1983, 326). Аналогични промени настъпват в афективно-потребностното развитие. Елементарните (естествени) потребности и влечения, които са в основата на импулсивното поведение, отстъпват място на нови опосредени структури, при които поведението се регулира от ценностите, целите, намеренията и решенията (Божович, 1977, 29–39). Моралът като регулатор предполага преодоляването на импулсивността и непреднамереността и изисква етически опори. В същото време последните не само разширяват хоризонтите на личностната организация, но са в нейната основа. Първите стъпки на личностното

развитие на детето се свързват с появата на „начални етически инстанции“ (Леонтьев, А. Н.). Това дава основания те да бъдат разглеждани като значимо културно достояние.

Структурните промени, свързани с етическия посредник са обхватни. Преодоляването на импулсивното желание заради одобрението или неодобрението е само тяхното начало, по-късно те преминават през качествени промени в мотивацията, където детето действа, водено от желанието „да бъде като голям“ („голям“ се идентифицира с доброто), разпростират се в мисленето, поведението и пр. Специфично етически категории за добро, зло, дълг, отговорност, състрадание и др. се вписват в категориалното възприятие. Мисленето се опира на етически понятия и разширява обхвата на понятийното мислене. В речта, благодарение отново на опосредстващите етически инстанции, се разгръща моралното съждение. Моралните цели, намерения, ценности и решения регулират поведението. На основата на базовите емоции и на усложняването на структурата на емоциите се формират специфично нравствените чувства.

Съдържателно промените също са двупосочни. От една страна въпросните етически инстанции разширяват, обогатяват и доразвиват полето на културните знаци. Речта се обогатява с думи, които са носители на етическо съдържание, появяват се средства с различна, етическа, природа – цели, смисли, намерения, ценности, мотиви и др.

От друга страна културната среда е фактор за формирането и за телесността на опосредстващите етически инстанции. Етическите понятия, цели, ценности и др. имат конкретен прочит, в зависимост от конкретния културен контекст. Едно е разбирането за добро (добър живот, добър човек, добра жена, добро дете, добро знание и др.) в средновековието, друго е сега. То има своя специфика и според етнокултурния прочит – за японца понятието за добро се различава от това на американеца, арабина, на българина. Съдържателни разлики и нюанси има и за етнокултурните общности в една национална територия – примерно при българите, турците, циганите, евреите и пр. у нас.

Също така е важно, че изграждането на моралния субект с необходимост преминава през „външната регулация“, което придава изключителна стойност на културната среда, включително на социалните модели на поведението

Наличието на вътрешни етически инстанции е същностна характеристика за функционирането и за развитието на морала. Това означава, че субектът постъпва, мисли и гради социалните си взаимоотношения на базата на вътрешно морално убеждение.

Разбира се пътят от появата на „начални етически инстанции“ до онзи момент, когато субектът може да действа дори в своя вреда, само и само да не потъпче вътрешните си морални убеждения е дълъг. Това е цяла епоха в личностното развитие, в течение на която социалните въздействия, културният контекст и „външната регулация“ на субекта са с приоритет.

Параметрите на външната регулация определят *риска от манипулация* и от социална детерминираност, *опасностите за автономията на моралния субект* и рамките на неговата *не-свобода*.

Всеки един социален модел на поведение може да се определи не само като позитивен или негативен, агресивен или просоциален, но и *чрез ценностите които отстоява*. Приоритетът на ценностния анализ дава нови акценти в преодоляването на моралните рискове и средствата за тяхното осъществяване. Сърцето на този преход е елиминирането на средствата, които атакуват социалните рискове чрез одобрението и неодобрението, подкрепата и забраната, стимулирането и ограничаването и извеждат на преден план на такива, които подтикват субекта *да преосмисля и пренарежда ценностните си приоритети*.

И именно тук се вписва *съвременната приложна етика* като ново характерно за съвременното развитие на етиката средство за справяне със социалните и морални рискове.

Първата линия на нашето разсъждение е по посока на извеждането на средства, които *заобикалят негативите на забраната* като инструмент за ограничаване на риска (например на агресията в обществото). Тезата за ниската ефективност на рестриктивните мерки е добре застъпена в педагогическата теория, а в живота всеки един от нас може да намери аргументи в нейна подкрепа. Тя е доказана емпирично в социално-когнитивната традиция на психологията на морала (Бандура, 2000; Милграм, 2000 и др.) и е проверена в екстремни ситуации (самолетно пиратство през 50-те години на миналия век в САЩ и

др.). Социалната психология също работи в тази насока десетилетия наред и изучава пътищата и средствата за справяне с проблема (Хекхаузен, 1981; Бэрон, Ричардсон, 2001).

За разлика от правните, социалните, психологическите, педагогическите и др. решения, които предимно ограничават, забраняват и наказват, етическите механизми акцентират върху *препоръчителния* режим на регулация. Препоръчителни са изискванията на етическите кодекси, включително на онези, които регулират естетическата среда, виртуалната комуникация, отношенията в професионалните общности, браншовата политика и др. Това може да се види на конкретния пример на етическите кодекси, които са една от етическите форми на регулация на риска.

Според изследователите на темата, етическият кодекс е определен „*същностно* като *ценностен* механизъм, насочен към запазването на интегритета на дадена общност от морални актьори, дейци, функциониращ локално като *вътрешен* регулатор.“ (к. м. – Е. М.) При това, въпреки съдържателните различия в етическите кодекси през отделните епохи и култури, може да се твърди, че формалното и същностното им определение са валидни за всеки тип етически кодекс.“ (Вж. Миков, 2007). На друго място авторът подчертава, че в кодексите се предявяват задължения, полагат се норми, зад които обаче стоят определени ценности. Те съдържат общата идея и цел, към която кодексът насочва даден индивид, която съдържа идеалът на една общност за нейния облик, като образец. Съдържащите се норми и задължения са подчинени на някаква определена ценностна нагласа, т.е. нагласа, *овладяна и конструирана от определени ценности*. В приемането на този образец може да се търси подтика към индивида да следва кодекса, като *израз, еманация на образа* (Миков, 2009).

С ценностния характер на етическите кодекси е свързана и втората важна придобивка – *атакува се риска от социална манипулация*. Препратката е към възможността за *автономен избор*, която се предоставя на личността. Силата на етическите средства за овладяване на риска трябва да се търси в тази насока. Въпреки своята строго формализирана форма, която навява усещането за принуда и липса на избор, етическият кодекс по своята същност „изразява определен набор от принципи и норми, вътрешни за дадена общност, индивидът обаче *сам избира* дали да постъпва съгласно тях или не, в конкретната ситуация“, „той се реализира като морален субект“.

„В кодекса се въплъщава волята на членовете на групата за *саморегулация*, в този смисъл индивидът като неин член, постъпвайки в съгласие с кодекса, всъщност постъпва според волята си, обективизирана в него, т.е. свободно“, което се отнася „до въпроса за *самозадължаването*“ (Миков, 2008; 2007). Тясно свързан с въпроса за свободата на избора е този за отговорността. Актьорът сам поема отговорност, изборът не гарантира моралната безопасност, спасяване от вина и най-вече *бягство от отговорност* (Миков, 2008; 2009).

Въпреки, че *етическите кодекси са само един от инструментите*, с които съвременната приложна етика въздейства върху риска, в тях се съдържа основното достойнство на етическите форми на въздействие, които са типични за приложната етика. Това достойнство е *трансформацията* на поведение, регулирано от социалното одобрение и неодобрение в поведение, регулирано от ценности, избрани и приети *автономно*. А това означава опосредстване на поведението от етически по своето съдържание посредници, каквито са ценностите на доброто, на справедливостта, на равенството, на състраданието, на съпричастността и пр.

Приложната етика и етиката на развитието като неин клон предлагат оригинални решения за справяне със социалните и технологичните рискове. Не може да се твърди, че етиката дава най-добрите или най-ефективните решения, но е коректно да се признае тяхното значение днес. Тези решения *не игнорират, изключват или манипулират* етическите рискове, а търсят пътища за тяхното *ценностно* регулиране. *Автономният морален субект* е стожер на този процес.

Съвременните форми на етическа регулация, въпреки че не са гаранция за успешно справяне с рисковете на растежа на обществото, са една значима възможност в тази насока. Те са носител не толкова на културни ограничения, колкото на *културни хоризонти*.

ЛИТЕРАТУРА

Бандура, А. (2000). *Теория социалного научения*. СПб, Изд. „Питер“.

Бэрон, Р., Д. Ричардсон. (2000). *Агресия*. СПб, Изд. „Питер“.

Божович, Л. И. (1977). *Концепция културно-историческото развитие психики и ее перспективи*. –В: Вопросы психологии, кн. 2, 29 – 39.

Выготский, Л. С. (1983). *Собр. соч.* Т. 5. М., Педагогика.

Ethical Studies (ISSN 2534-8434), Vol. 5 (3), 2020

Леонтьев, А. Н. (1977). *Деятельность. Сознание. Личность.* М., Издательство политической литературы.

Маринова, Е. (2019). *Обективно изследване на морала и съвременната етика.* В. Търново, Фабер.

Миков, И. (2009). *Етическите кодекси.* Дисертация за присъждане на образователна и научна степен “доктор”. 2009, БАН.

Миков, И. (2008). Етически кодекси и риск. – В: *Етика и социален риск. Етически студии.* В. Търново, Фабер, 208 – 219.

Миков, И. (2007). За развитието на етическите кодекси в медицината. – В: *Етиката в българското здравеопазване.* С., Симел, 426 – 436.

Милграм, Ст. (2000). *Експеримент в социалната психология.* СПб, Изд. „Питер“.

Хекхаузен, Х. (1981). *Мотивация и дейтелност.* Т.1 и 2, М., Изд. „Педагогика“, АПН СССР.

Хъксли, О. (1990). *Прекрасният нов свят.* Варна, Книгоиздателство „Г. Бакалов“.